

עזרה

עמוד הבית

מידע זה ניתן באדיבות:

עמוד הבית < יהדות ועם ישראל < תרבות ישראל < עונות, חגים וימי זיכרון < **סוכות**
ושמחת תורה
 עמוד הבית < יהדות ועם ישראל < תרבות ישראל < תורה שבעל פה < מעגל השנה < **סוכות**

תקציר

בחג הסוכות ישנה מצוה מיוחדת בבית המקדש - "מצות ערבה", בה היו לוקחים ענפי ערבה מאזור מוצא שליד ירושלים, והיו זוקפים אותם בציד המזבח. במאמר זה מתאר המחבר את הסיבות הגיאוגרפיות והחברתיות לבחירה של ערבות מוצא דווקא לקיום מצוה זו.

"מקום היה למטה מירושלים": הרקע הגיאוגרפי-היסטורי

מחבר: אבי ששון

מבוא

אחת המצוות שנתקיימו בבית המקדש בחג הסוכות היתה **מצוות ערבה**: בנפרד ממצוות **ארבעת המינים** היו מביאים לבית המקדש זוקפים אותה בציד המזבח במשך כל ימי החג¹. אבא שאול למד מהריבוי **ערבי נחל**, שיש שתי מצוות: האחת – נטילת הערבה בארבעת המינים, והשנייה – זקיפתה לצד המזבח². המשנה מפרטת כיצד לקיים את המצווה:

מצות ערבה כיצד? מקום היה למטה מירושלים ונקרא מוצא. יורדין לשם ומלקטין משם מורביות של ערבה, ובאים וזוקפין אותן בציד המזבח, ראשיהן כפופין על גבי המזבח. תקעו והריעו ותקעו. בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת... ואותו היום מקיפין את המזבח שבע פעמים.
(סוכה ד', ה')

הפירוט הגיאוגרפי שמביאה המשנה מחייב עיון ובירור, שכן מה למוצא ולמצוות הערבה; ואם מוצא מימי המשנה היא אכן האתר המקובל במחקר, מה מצאו חכמים להביא דווקא משם את הערבה למזבח? אם נקבל את הקביעה שהמשנה משקפת מציאות מעשית, הרי שיש להתייחס לאזכור זה כבעל משמעות³. עניין זה מתחדד יותר בשים לב שאזכור היחיד של מקום בשם מוצא במקורות חז"ל בהקשר יהודי כלשהו, הוא בעניין חג הסוכות ובמצוות ערבה בלבד.

במאמר שלפנינו נשתדל לענות על שאלה זו ועל משמעותה הגיאוגרפית-היסטורית.

ב. "מוצא" בתקופת המקרא ובתקופת בית שני המשנה והתלמוד

בתקופת המקרא נזכר **מוצא בן זמרי** כאחד מראשי בתי האב בבנימין⁴. ייתכן שהוא זה שנתן את השם ליישוב המצה שנפל בנחלת שבט בנימין, בקו הגבול הדרומי של נחלתו⁵, או שקיבל את שמו משם היישוב שהתגורר בו⁶.

חותמות מתקופת שיבת ציון עם הכתובת **מצה ומוצה** שנתגלו ביריחו, בתל א-נצבה ובגבעון מעידות על קיומו של היישוב בתקופה זו, אם כי לא נתגלו עדיין שרידיו של אותו יישוב⁷.

לאחר חורבן בית שני הושיבו הרומאים במחוז אמעוס "שמונה מאות אנשי-חיל הנפטרים מעבודת הצבא... שלשים ריס מירושלים" (יוספוס פלביוס, מלחמות היהודים ז', ו', ו'). על פי המרחק המצויין, יש שזיהו יישוב זה במוצא⁸.

על כל פנים, הגם שהמקורות אודות **מוצא** בימי הבית השני מועטים, ברור שכבר באותם ימים המקום יושב, וסביבו ובו ישבו יהודים. מתוך דברי חכמים בירושלמי, המקשרים בין השם קולוניה לשם מוצא, עולה כי הם ראו אותו כיישוב אחד:

מהו מוצא? ... אמר ר' תנחומא קלוניא הוה שמה (ירושלמי, סוכה פ"ד ה"ג)

מאוחר יותר קשרו חז"ל את מקור השם מוצא בהיתר שניתן לאוכלוסיה שהתיישבה במקום:

מאי טעמא קרי ליה מוצא? אידי דמיפק מכרגא דמלכא קרי ליה מוצא (מה טעם שקראו למקום מוצא? משום שמי שיושב שם יש לו מוצא ממס המלך)
(בבלי סוכה, מ"ה, א')

מוצא נזכרת מאוחר יותר גם בכתבי אבות הכנסייה⁹.

ג. זיהוי האתר

כל החוקרים חיפשו את **מוצא** המקראית והמאוחרת בסביבות הכפר קולוניה. הראשון שזיהה את מוצא עם חורבת בית מיזא שמעל לכפר קולוניה (נ.צ. 1648.1349) היה שארל קרלמון-גאנו¹⁰. יוחנן אהרוני זיהה את מוצא בכפר הערבי קולוניה¹¹. גם קלאי זיהה את קולוניה כמוצא, אך העלה גם את האפשרות לראות בחורבת מיזא זיהוי סביר למוצא¹². לאחרונה, בעקבות סקר וחפירה ארכיאולוגית באתר, פסל יעקב ביליג את הזיהוי של חורבת בית מיזא עם היישוב המקראי¹³. עתה, לאחר שבחפירות אלה בחורבת בית מיזא לא נמצאו שרידים מתקופת המקרא¹⁴, ולעומת זאת, בחפירות שנעשו בקולוניה נתגלו שרידים מתקופת המקרא, סביר מאד לזהות את האתר המקראי בקולוניה, כפי שהציעו אהרוני וקלאי. אבי-יונה זיהה את מוצא של תקופת המשנה והתלמוד עם הכפר הערבי קולוניה, ואת המעיין הנזכר במשנה עם זה שמתחת לגשר הכביש מעל לנחל שורק (מעין מוצא). אולם אבי יונה לא התייחס לחורבת בית מיזא¹⁵.

שרידים מן התקופה הרומית והביזנטית נמצאו מתחת לגשר הכביש ויש המזהים שם את מוצא של תקופה זו¹⁶.

כיום נראָה, לאור החפירות הארכיאולוגיות והמקורות השונים, שניתן לזהות את **מוצא** של תקופת המקרא ושל ימי הבית השני בכפר קולוניה. מאוחר יותר, בתקופת התלמוד (ואיננו יכולים לקבוע מועד מדויק), נדד היישוב, או לפחות שמו, לחורבת בית מיזא.

ד. מקור השם "מוצא" והשתקפותו בנוף

לדעתי יש לראות את מקור השם דווקא בשפעת מי המעיינות באיזור שהם **כמוצא מים**, כפי שאמר הנביא ישעיהו: "והיית כגן רוח וכמוצא מים אשר לא יִכְזְבו מימיו" (ישעיה נח יא). מונח זה מופיע גם בכתובת השילוח: "...וילכו המים מן המוצא אל הבריכה"¹⁷.

ריכוז המעיינות בסביבות מוצא הוא הגדול ביותר במרחב ירושלים. סביב היישוב - ברדיוס של כ-1000 מטרים - ידועים כעשרה מעיינות. כל המעיינות נובעים או מתנקזים לערוץ נחל שורק, איזור החקלאות של מוצא ובית הגידול הטבעי של עץ הערבה.

בשולי המושבה מוצא ומדרום לכפר קולוניה, נובעים חמישה מעיינות: עין מוצא (עין ג'יסר או עין אל-תחתא, נ.צ. 16575.35135); **עין לימון**, כ-200 מטרים מערבה לו, וסמוך אליו ממערב - מעיין עין אל-פוקא (המעיין העליון, עין קולוניה); **עין ארזה** נובע במערב השטח (עין

אל-עסאפיר – מעיין הציפרים, נ.צ. 16485.13385)¹⁸, ומעל לכפר קולוניה נובע **עין מבשר** (עין א-ג'וז - מעיין האגוז, נ.צ. 16505.13420). איזור המעיינות השופעים למרגלות הכפר קולוניה נקרא בפי הערבים **אל בסה - הביצה**. מזרחית לחורבת **מוצא**, בערוץ נחל חלילים, נובעים שני מעיינות, **עין חלילים** (עין א-זנאזיר, נ.צ. 16565.13465) ו**עין הדום** (נ.צ. 16605.13445); במפגש ערוץ נחל אגוז (ודאי א-לוז) מרוכזים של שלושה מעיינות: **עינות תלם** (בית תולמה - בית תלם, נ.צ.

16640.13465)¹⁹. כ-400 מטרים צפונה לעינות תלם, בערוץ ואדי לוז, נובעים עוד שני מעיינות קטנים (נ.צ. 1661.1351)²⁰.

פנינת חן זו, סביב מעיינות מוצא, משכה את תשומת ליבם של נוסעים שונים שעברו במקום במאה התשע-עשרה, בדרכם לירושלים וממנה. לונץ מספר:

על הדרך נמצאים בתי קהווה אשר בהם יוכל הנוסע לשבת מעט ולנוח מעמלו. בקרבת בתי הקהווה נמצאים שני מעיינות מים, והם ישקו את הגנות אשר בסביבותיהם, ויושבי ירושלים יבואו פה לשוח ולשאוף אויר צח²¹.

יהושע ילין, ממיסדי המושבה **מוצא** כותב בזכרונותיו:

המקום בכללו הוא מצוין באווירו הזך והנעים ובמימיו הקלים והמתוקים. שלשה מעיינות גדולים יש שם, לבד ממעיינות קטנים. בכל סביבות ירושלים לא נמצא מקום יפה ונעים כמוהו, ולכן בכל ימי הקיץ יוצאים עשירי ירושלים הישמעאלים לשבת שם באוהלים, להנות מאוירה ומימיה... בבואנו בפעם הראשונה אל המקום הזה, בשאפנו את האויר הזך ובהריחנו את ריח הפרחים הנעים ובשתותנו את המים הקלים והמתוקים, אשר כל אלו לא יראו ולא ימצאו בירושלים ובכל סביבותיה, התפעלנו עד מאוד²².

ה. בתי הגידול האפשריים של הערבה בסביבות ירושלים

הערבה (Salix) ידועה כצמח הגדל בגדות נחלי איתן וניתנת לריבוי מהיר על-ידי ייחורים²³. מעיינות המשלחים את מימיהם לאורך ערוצי הנחלים, מתאימים ליצירת בית גידול לערבה. סביב ירושלים מוכרים כ-100

מעיינות השופעים מים במשך כל ימות השנה, ואחד הריכוזים שלהם הוא באיזור **מוצא**²⁴. מים אלה היו בית גידול מצויין לערבי נחל כגידול בר או כגידול מלאכותי. מעניין לבחון את הקשר שבין השמחה והחגיגה עם

ערבי הנחל, לבין **שמחת בית השואבה** וחג הסוכות **שבו נידונין על המים** (משנה ראש השנה, א', ב')²⁵. ייתכן, כי הערבה (או השימוש בערבה) מסמלים **שדין המים** חל לא רק על הגשמים היורדים על הארץ

אלא גם על המים הנובעים ממנה.

אמנם, ארץ ישראל **למטר השמים תשתה מים**, אך אותם מים מזינים גם את **מעיינות תהום רבה**. לכן החקלאי המתפלל לגשם אינו מבקש רק על חקלאות הבעל הנהנית ממי הגשמים, אלא אף על חקלאות השלחין הנהנית ממי המעיינות. יוצא, אם כן, שלמעשה מבקש האדם - בשמחת בית השואבה - לא על המים בלבד, אלא גם על נפשו. ישנה סמליות רבה בשילוב הערבה, דווקא, בשמחת בית השואבה. הערבה היא לכאורה עץ סרק - לא תואר ולא הדר לה, מבטאת אולי מכל עץ אחר את מצבו של משק המים בארץ-ישראל. ברצותו (שפע מים) יחיה וישגשג, וברצותו (חסור מים) ידעך ויבול. שילוב עץ כזה, שאינו "חקלאי" ואינו כלכלי לכאורה, בשמחה - מבטא את כנות תפילתו של עם ישראל בבקשו מים.²⁶

ו. מה טעם מצאו חכמים לרדת דווקא למוצא ולא למקום קרוב יותר?

הוציא פרשנים בודדים - במחקר הגיאוגרפי-היסטורי - שהתייחסו לעניין, וזכירים בהמשך, ניכרת התעלמות כללית משאלה זו. ניתן לקשור את הבאת הערבות ממוצא דווקא, במספר סיבות, גיאוגרפיות בעיקרן:

1. אמנם כפי שצינו, יש ריכוז גדול של מעיינות בסביבות ירושלים, אך רובם נתפסו על ידי תושבי היישובים הקדומים לצורכי היום יום ולחקלאות; ובשל כך, רק מעט מים זרמו בסופו של דבר לאפיקי הנחלים, וגם אז בזרימה חלשה ובלתי סדירה. בצורה זו יכולה אמנם ערבה לצמוח, אך לא ללבלב באותו הוד והדר כמו ערבי נחל. חלק מן המעיינות באיזור **מוצא**, בעיקר אלה שבערוץ נחל שורק, כמעט שאינם ניתנים לניצול בחקלאות השלחין עקב מיקומם הטופוגרפי. רוב מעיינות **מוצא** נובעים בתחתית המדרונות, קרוב מאד לערוץ נחל שורק, באופן כזה שלא ניתן להשקות מהם מדרגות חקלאיות ולכן רוב המים זורמים לנחל שורק. זרימה מתמדת כזו מתאימה לצמיחה יפה והדורה של שיחי הערבה, שאף יצמחו לגובה רב, כפי שמספרת המשנה.
2. רוב הערוצים בסביבה הקרובה לירושלים, שנבעו מהם מעיינות, נוצלו באופן אינטנסיבי לחקלאות על חשבון הצומח הטבעי ועצי הסרק, ובהם הערבה. כך למשל נחל קדרון וגיא בן-הינום, נחל רפאים, הגיא בליפתא ונחל שורק.
3. כבר עמדתי במקום אחר על כך, שחכמים ניתבו את מסלולי ההליכה לקיום עבודת המקדש לדרכים ידועות ומוכרות לכל, ודאי לכהנים ולעוסקים בקודש. גישה זו הקלה על הכהנים ועל שליחיהם שיצאו מן המקדש והוצרכו לחזור אליו בו ביום להמשך סדר העבודה. על כן, ביכרו חז"ל את הדרכים הראשיות שיצאו מירושלים אל אותם האתרים. כך למשל בעת שילוח השעיר לעזאזל נבחרה הדרך היורדת מירושלים ליריחו²⁷; במצוות העומר, בשנים קשות שבהן הובאה התבואה **מגגות צריפין ומעין סוכר**, נבחרה הדרך היורדת מירושלים ליפו²⁸. אף לגבי **מצוות ערבה** יש לראות גורם זה כמשפיע על בחירת המקום, שהרי **מוצא** שוכנת על אם הדרך מאמעוס לירושלים. ההליכה בנתיב זה הקלה על אלה שירדו לקטוף ערבה בימי החג.
4. גם אם היו ערבות בסביבה הקרובה לירושלים, ייתכן שנקצצו כבר טרם החג על-ידי המוני החוגגים שקטפום לשם קיום מצוות ארבעת המינים, ביום הראשון לחג. על כן חייבים היו להרחיק בחיפושיהם אחר ערבות עד מוצא. יש להניח שביישוב זה, שהיה קטן יחסית, צריכת הערבות הייתה קטנה יותר מזו שהעמיד לו הטבע. ברוח זו הסביר המאירי את העניין: ...'נקרא מוצא' ר"ל שהיו המים מתקבצים לשם ונעשה שם יער של ערבה, והיה נקרא בשורו"ק הו"ו מוצא, ר"ל שהיה מוצא משעבוד המלך. והוא שאמרו מקום קלניא היה. ר"ל בן חורין, ור"ל שהוא הפקר לכל²⁹.

על פי דרכו, הערבות שבמוצא לא היו שייכות לאיש, מסיבות שונות.

5. רבנו עובדיה מברטנורא קשר את עניין הפטור ממס שנהנו ממנו תושבי מוצא, לעניין הערבות. לדעתו: "...נקרא מוצא שהיה מוצא ממס המלך בשביל הערבה שלוקחים משם"³⁰. הוזה אומר, שכבר בימי הבית חז"ל פטרו את מוצא ממיסים משום שמשם העלו ערבות למקדש, וזהו בבחינת "פטור ממס" או "נקודת זיכוי". גם אברהם לונץ קיבל הסבר זה למקור השם³¹, אולם אינני יודע על מה נסמכו שניהם. לדעתי, בגידול הערבה במוצא משתקף היבט ממסדי וארגוני שלא התייחסו אליו עד כה, אך הוא נרמז בהסבר האחרון. להלן נציע הסבר משלנו:

במקורותינו ידוע על נטיעת עצים מטעם מוסדות הקהילה היהודית לצרכי הרבים³². היה זה בעיקר לגבי עצי פרי שניטעו בציד דרכים³³. במוצא מדובר בגידול טבעי, ואף אם היה הגידול תרבותי - הרי תוכנו מלכתחילה לטובת עבודת המקדש, או שמדובר במגדלים פרטיים שתרמו מגידוליהם; לכן חז"ל פטרו אותם מתשלומי מיסים, כפי שפטרו כל אחד שנטע לטובת הרבים. 6. חז"ל ביקשו למנוע תקלה ומעידה מציבור העלול לחשוב שהערבות במוצא הפקר הן; שכן מצד ההלכה **ערבה גזולה ויבשה, פסולה** (משנה סוכה, ג', ג'). לכן קבעו חז"ל מקום מסויים, כמוצא, שיהא בו גידול מאורגן וממוסד של ערבות, שתהא ערובה לכך שערבות פסולות לא יגיעו למקדש.

תהא הסיבה אשר תהא, נראה כי הנתונים הטבעיים מחד וכוחה של מסורת מאידך - הם שהביאו את הציבור לנהוג כפי שנהג. 7. על מנת להבין את הזיקה הישירה בין מוצא ושפע מימיה לבין הבאת הערבה ממנה למקדש, עלינו לעמוד על היבטים בוטניים של הערבה. שטרן, כאמור, מסביר את משמעותן של טביעות החותם מן התקופה הפרסית בכך שמדובר בסימון תוצרת חקלאית פטורה ממס (שטרן, הערה 6). מעניין לשים לב כי מקומות נוספים שנפטרו ממסים בתקופה זו, כגון יריחו וגבעון, הם אתרים היושבים בסמוך למקורות מים יוצאי דופן מבחינת רמת שפיעתם הֶרְבֵּה. מאוחר יותר, הפטור שנהנו ממנו יושבי מוצא בתקופת המשנה והתלמוד, קשור גם הוא בשפע המים. ייתכן שישנו דמיון גם בסיבת הפטור: התושבים פטורים היו ממסים כיוון שמדובר בנחלות המלך או של נציגיו (בכל תקופה ותקופה), או משום שתוצרתם רבה (בזכות שפע המים), או כיוון שחלק מהתוצרת (כגון הערבות במוצא) עמד לרשות הציבור, או המנהל הציבורי³⁴.

ז. חידוש ימינו ומימינו כקדם

דיון זה לא יגיע לכלל סיום אם לא מזכיר מעט עדויות מאחרות יותר ל**מוצא** ולשאלת הערבות שבה. יחד עם זאת, המקורות המאוחרים שנביא להלן מראים עד כמה יפה כוחה של מסורת, כפי שכבר אמרנו בסעיף הקודם. רבנו עובדיה מברטנורא שחי בירושלים בשלהי המאה החמש-עשרה לספירה, עוד ראה ערבות במוצא: "נקרא מוצא - בגמרא אומר ששמו קלניא ועוד היום כך שמו. והערבה מצויה שם. והמקום מרוחק מירושלים מעט"³⁵. ברבות הדורות הוזנחו המעיינות ונתמעטו הערבות בבקעת מוצא. רבי יהוסף שווארץ מספר באמצע המאה התשע-עשרה:

...כעת לא נמצא אף עלה אחד במחוז קאלאניא הוא מוצא שלקחום משם בזמן הבית, ובטורח יבואו לידנו בחג הסוכות יותר ממינים אחרים
(י' שווארץ, תבואות הארץ, מהדורת לונץ, ירושלים תר"ס, עמ' שפ"ט)

ד' נ' ברינקר המתאר את חיי היהודים בירושלים, מספר אגב אורחא על מוצא:

הרגשה מיוחדת והתרגשות עליאית היתה לי בליל הושענה רבא ויומו. עם ערוב היום היה השוק במאה שערים מלא ערמות ערמות של ערבי-נחל, אשר הערבים ממוצא.. ליקטום שם והביאום לשוק למכירה ליהודי ירושלים.
(ד' נ' ברינקר, לוח ירושלים, ירושלים)

עם חידוש היישוב היהודי במוצא, וניצולם של מעיינות המים וטיפול בהם, החלה הערבה לשוב לאתרה. בשנותיה הראשונות של המדינה כתב ישעיהו פרס:

עצי ערבה גדלים גם היום במוצא בנחל סמוך למעין³⁶

בשנת תש"ל התיישבו במושב **מוצא** רבי חיים אלטשטאטר ואחיו, משפחת חקלאים שעלו מארצות הברית. בשרידי המטעים של המושבה הם שתלו גפנים וירקות, ואף שקימו את מעין **עין לימון**. אולם הדבר החשוב מבחינתם הוא נטיעת מטעי ערבות בעמק מוצא, המשמשים היום את יהודי ירושלים³⁷.

ח. סיכום

ייחודו הגיאוגרפי של איזור **מוצא**, על מעיינותיו שופעי המים, עשאוהו לאיזור פורה ביותר בערבי נחל. היה זה ריכוז הערבות הגדולות, המהודרות והמרשימות שחכמים ביכרו אותו לעבודת המקדש בחג הסוכות. ליושבי **מוצא** וסביבותיה היה זה אחד מגידלי הסרק הכלכליים ביותר שכן רוב גידולו היה טבעי, ללא השקעה גדולה, ומאידך נהנו מהקלות במס תמורת תרומת ערבות למקדש.

אולם ניתן לומר כי **מוצא**, לבד מהיותה על הדרך היורדת מירושלים למישור החוף ומגידול הערבות בסביבתה, לא הצטיינה בהיבט גיאוגרפי או מנהלי כלשהו שיהפוך את היישוב לבעל חשיבות ובעל משמעות.

הערות שוליים:

1. משנה, סוכה ד', א', ג'
2. תוספתא סוכה, ג' א' מהדורת ליברמן; סוכה, ל"ד ע"ב
3. ז' ספראי, **הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים 1995, עמ' 13-19.
4. דה"א ח לו; ש' לוינשטם, מוצא, **אנציקלופדיה מקראית**, כרך ד', ירושלים תשל"ג, עמ' 738.
5. יהושע יח כו
6. ז' קלעי, מצה, אנציקלופדיה מקראית, כרך ה', עמ' 228-229
7. א' שטרן, **התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית**, 332 - 538 לפנה"ס, ירושלים תשל"ג, 1973, עמ' 205-206. שטרן מסביר את משמעותן של טביעות החותם מן התקופה הפרסית, בסימון תוצרת חקלאית הפטורה ממס. הסבר זה מעניין לאור העובדה שגם מאוחר יותר, בתקופת המשנה והתלמוד, ניתן לפטור דומה לתושבי **מוצא**. איננו יכולים להרחיב עניין זה במאמרנו, אך ראוי להאיר ולהעיר על כך.
8. ראה למשל: מ' אבי-יונה, **גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל**, ירושלים 1984, עמ' 102. דבריו של יוספוס עוררו מחלוקת רבה במחקר לגבי אופיו של היישוב במוצא ובעיקר לגבי המשמעות האגררית ובעיות הקרקע המתעוררות כתוצאה מהתיישבות הקולוניסטים במוצא. בנימין איזק (אדמת יהודים בפרובינקיה יודיאה לאחר שנת 70 לספריה, בתוך **אדם ואדמה בא"י הקדומה**, עורכים א' אופנהיימר, א' כשר, ר' רפפורט, ירושלים תשמ"ו, עמ' 87-94 [בעיקר עמ' 88-89], וראה שם ביבליוגרפיה נוספת). ריכז את הדעות השונות בעניין זה ולדעתו אספסיאנוס לא ייסד עיר חדשה במוצא, אלא רק אחוזה חקלאית.
9. Y' Tsafrir, L' Di Segni & J' Green, **Tabula Imperii Romani, Iudaea Palaestina**, Jerusalem 1994, P. 105
10. CH' Clermont-Ganneau, **Archaeological Researches in Palestine**, 1899 I, p. 479

11. י' אהרונ, **ארץ ישראל בתקופת המקרא – גיאוגרפיה היסטורית**, ירושלים 1962, עמ' 284
12. ז' קלאי, **נחלות שבטי ישראל**, ירושלים תשכ"ז, 1967; הנ"ל, 'מצה, המצה', אנציקלופדיה מקראית, כרך ה', עמ' 228-229.
13. י' ביליג, חורבת המוצא, **חדשות ארכיאולוגיות**, ק"ג, תשנ"ה, עמ' 71.
14. א' דה-גרוט וצ' גרינהוט, 'מוצא', בתוך **חדשות ארכיאולוגיות**, ק"ג, תשנ"ה, עמ' 73-74.
15. מ' אבי-יונה, לעיל, הערה 8.
- M Avi-Yona, *Gazetter of Roman Palestine*, Jerusalem, 1976, p. 82.
16. ראה: י' פרס, ערך 'מוצא', **ארץ ישראל - אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית** כרך ג', ירושלים 1952, עמ' 558.
17. ח' רביב, **כתובות מתקופת המלוכה בישראל**, ירושלים תשל"ה, עמ' 39
18. מ' ברוזה וצ' ברוזה, **מוצא - סיפור ארץ-ישראלי**, 1994, עמ' 64-67; וכן מ' מרכוס, **הרי ירושלים, סקר נוף ומסלולי טיולים**, ירושלים, 1993, עמ' 70.
19. הנ"ל, שם, עמ' 61-62
20. הנ"ל, שם, עמ' 55
21. א' מ' לונץ, **מורה דרך בארץ ישראל וסוריה**, ירושלים תרנ"א, עמ' 58-86.
22. י' ילין, **זכרונות לבן-ירושלים**, ירושלים תרפ"ד, עמ' 30-31
23. מ' זהרי, **עולם הצמחים**, תל אביב 1973, עמ' 96
24. מ' מרכוס, **הרי ירושלים, סקר נוף ומסלולי טיולים**, ירושלים 199, עמ' 28-30
25. י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, רמת גן 1976, עמ' 113
26. ראוי נושא זה לדיון רחב יותר, אציג אותו בהזדמנות אחרת
27. א' ששון, דרכו של השעיר המשתלח לאור מקורות חז"ל - עיון גיאוגרפי-הסטורי בשאלה פולחנית, בתוך **מחקרי יהודה ושומרון ה'**, אריאל 1996, עמ' 121-133.
28. ז' עמר וא' ששון, הבאת מנחת העומר ולחם הפנים מבקעת לוד - לזיהויים של צריפין ועין סוכר, בתוך **מחקרי יהודה ושומרון ו'**, מכללת יהודה ושומרון, קדומים-אריאל, תשנ"ז, עמ' 179-189. רוב החוקרים זיהו את עין סוכר כעסכר שממזרח לשכם, על סמך זיהוי פונטי, מבלי לשים לב לקשר המחייב בין צריפין ועין סוכר. במאמרנו, אנו מציעים לזהות את עין סוכר במישור החוף.
29. מ' בן שלמה מאיר, פירושי המשנה להמאירי ב' (מועד ב'), ירושלים תשל"א, עמ' תי"ד
30. רבנו עובדיה מברטנורא, פירוש למשנה, מסכת סוכה, ד', ג'
31. א' מ' לונץ, **מורה דרך בארץ ישראל וסוריה**, ירושלים תרנ"א, עמ' 85
32. משנה ערלה, א', ב'; בבלי פסחים כ"ב, ע"ב
33. ז' ספראי, **הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים 1995, עמ' 199
34. ראוי עניין זה לדיון רחב יותר, אולם קצרה היריעה במאמר זה
35. רבנו עובדיה מברטנורא, פירוש למשנה, מסכת סוכה, ד', ג'
36. לעיל הערה 16
37. מ' ברוזה וצ' ברוזה, **מוצא - סיפור ארץ-ישראלי**, 1994, עמ' 262.

ביבליוגרפיה:

"מקום היה למטה מירושלים": הרקע הגיאוגרפי-היסטורי	כותר:
ששון, אבי	מחבר:
תשנ"ח, גליון ג	תאריך:
על אתר: ביטאון לענייני ארץ ישראל במקורות תבונות	שם כתב העת:
תבונות; ישראל. משרד החינוך. האגף לתרבות תורנית; החברה להגנת הטבע. חלמי"ש	בעלי זכויות:
ד"ר אבי ששון	הוצאה לאור:
1. הבעת תודה: מחקר זה נתמך על ידי מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים, וע"י הקתדרה לחקר ארץ-ישראל ההסטורית על-שם ארנה וד"ר אירוינג מוסקוביץ - שניהם במחלקה ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בר-אילן. תודתי להם.	בעלי זכויות נוספים בפריט זה: הערות לפריט זה:

החומר במאגר זה הינו לשימוש פרטי ולשימושם של מורים ותלמידים לצרכים לימודיים בלבד. אין להפיץ, להעתיק, לשדר או לפרסם חומר כלשהו מתוך המאגר, ללא הסכמה מראש ובכתב של בעלי זכויות היוצרים השונים, המצויינים בתחתית כל פריט.